

INDYWIDUALIZACJA W PRACY Z UCZNIEM - TEORETYCZNO-DYDAKTYCZNE UJĘCIE PROBLEMU

Wprowadzenie

Hasło przewodnie konferencji implikuje konieczność pogłębionej refleksji nad rolą współczesnej szkoły na miarę indywidualnych potrzeb i możliwości każdego ucznia. Moja wypowiedź jest próbą spojrzenia na dydaktyczne strategie kształcenia pomocne w swobodnym kreowaniu indywidualnych ścieżek edukacyjnych.

Współczesna szkoła ma być miejscem edukacyjnej szansy. Jej zadaniem jest stworzenie oferty edukacyjnej dla wszystkich. Głęboka dyferencjacja procesu kształcenia staje się potrzebą i szansą minimalizacji niepowodzeń szkolnych. Obecnie preferuje się model szkoły zaspokajającej indywidualne potrzeby uczniów, która wspiera kształtowanie się ich zróżnicowanych osobowości, spełniając tym samym oczekiwania rodziców, nauczycieli i społeczności lokalnych.

Tabela 1. Analiza porównawcza ról nauczyciela i ucznia w szkole tradycyjnej i współczesnej

ROLA NAUCZYCIELA I UCZNI	
szkoła tradycyjna	szkoła współczesna
<ul style="list-style-type: none"> ✓ nauczyciel jako „guru” ✓ przekaz wiedzy przez nauczyciela ✓ uczniowie nie decydują o doborze treści nauczania ✓ uczniowie są na ogół pasywni ✓ dominuje uczenie się pamięciowe ✓ motywacją do nauki są motywy zewnętrzne (głównie stopnie) ✓ współzawodnictwo, niezdrowa rywalizacja ✓ nauczyciel odpowiada za przebieg i organizację lekcji ✓ program nauczania, nauczyciel 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ nauczyciel jako organizator i konsultant ✓ samodzielne zdobywanie wiedzy przez uczniów ✓ uczniowie mają pewien wpływ na dobór treści nauczania ✓ uczniowie są aktywni ✓ dominuje uczenie się oparte na rozwiązywaniu problemów ✓ do nauki mobilizują motywy wewnętrzne, w tym potrzeby i zainteresowania poznawcze ✓ współpraca, współdziałanie, uczniowie uczą się dla siebie i uczą się od siebie ✓ uczniowie tworzą rezultat i pracują dla osiągnięcia celu ✓ uczniowie rozwiązują problem według

<p>akcentuje wybrany (słuszny) sposób rozwiązania problemu</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ częsta kontrola wyników nauczania – nauczyciel ocenia uczniów ✓ szkoła jest jedynym terenem uczenia się 	<p>własnych możliwości</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ nacisk na samokontrolę, ocena samokrytyczna, dotycząca udziału i rezultatów ✓ szkoła jest głównym, ale nie jedynym miejscem uczenia się (rodzina, środowisko lokalne, media, Internet)
---	--

Źródło: Opracowanie własne z wykorzystaniem zestawienia cech nauczania dydaktyki tradycyjnej i progresywistycznej w: Cz. Kupisiewicz, Dydaktyka ogólna, Warszawa 2000, s. 50.

Już Platon twierdził, że nie ma dwóch ludzi całkowicie do siebie podobnych. Każdy człowiek różni się od innych posiadanymi cechami i zachowaniami. Mogą to być różnice:

- w zasobie wiedzy, umiejętności, doświadczeń,
- w przebiegu procesów poznawczych,
- w zainteresowaniach, pasjach,
- w stosunku do pracy, w motywacji do uczenia się,
- w stanie zdrowia, rozwoju procesów biologicznych i psychomotorycznych,
- w warunkach środowiskowych, społecznych.

Jednym z zadań szkoły jest sprawdzanie osiągnięć dzieci, czyli niejako „rozliczanie” ich z tego, co wiedzą i umieją, kontrolowanie czy sprościli wymaganiom szkoły. Inną ważną powinnością szkoły jest rozwijanie możliwości i zdolności uczniów, a więc uwzględnianie indywidualnych różnic w ich osiągnięciach. Jak pogodzić te dwie role, jak sprawić by się wzajemnie uzupełniały a nie wykluczały?

Rozważania terminologiczne

Indywidualizacja w nauczaniu – termin ten tradycyjnie jest definiowany jako uwzględnianie w systemie dydaktyczno – wychowawczym różnic indywidualnych między uczniami i stosowanie takich zabiegów pedagogicznych, które (przy uwzględnianiu owych różnic) sprzyjają maksymalnemu rozwojowi osobowości uczących się (T. Lewowicki).

Indywidualne podejście nauczyciela do ucznia polega więc na dostosowaniu nauczania do możliwości dziecka i wykorzystaniu ich w maksymalnym stopniu, co zmierza do poprawy wyników jego uczenia się.

Indywidualizacja procesu nauczania - uczenia się polega na tym, aby proces ten był:

- dostosowany do możliwości ucznia;
- wykorzystywał te możliwości w największym stopniu;

- oraz rozwijał je.

O indywidualizacji można także mówić w **procesie wychowawczym**. Indywidualizacja kształcenia z jednej strony uwzględnia możliwości i preferencje wychowanka w zakresie sposobów uczenia się, a z drugiej strony stwarza warunki do kształtowania osobowości, dokonywania wyboru własnej hierarchii wartości. Tak pojmowana indywidualizacja jest oparta o dialog, który nawiązuje się pomiędzy wychowawcą i wychowankiem. Tylko w dialogu opartym o świadomy wybór, w którym jeden przyjmuje wolność drugiego oraz sympatię i wsparcie może dokonać się trafna diagnoza i w związku z tym odpowiednio zastosowana indywidualizacja kształcenia i wychowania. Zrozumienie przez obie strony celów spotkania może rozpocząć prawdziwy proces wychowawczy.

Można zatem stwierdzić, iż kształtowanie osobowości wychowanka, opanowywanie przez niego wiedzy o świecie i sposobów działania w nim staje się tym skuteczniejsze, im w większym stopniu dostosowane jest do indywidualnych możliwości wychowanków, im w większym stopniu tak w kształtowaniu, jak i w przekształcaniu uwzględnia się jednostkowe struktury ich osobowości.

Poziomy nauczania zindywidualizowanego

- *Pierwszy poziom* nauczania zindywidualizowanego, to budowanie odrębnej edukacji dla każdej jednostki (ucznia). Przykładem są odpowiednie przedmioty zajęć pozaobligatoryjnych, które umożliwiają kształtowanie i pogłębianie zainteresowań, wiedzy, pasji, np. koła zainteresowań dla uczniów zdolnych. Inne zajęcia mają na celu wyrównywanie umiejętności i zdolności i są adresowane do uczniów z niepowodzeniami edukacyjnymi, np. zajęcia korekcyjno-kompensacyjne, wyrównawcze, zajęcia terapeutyczne.
- *Drugi poziom* to konstruowanie programów w obrębie poszczególnych przedmiotów tak, by uwzględniały rozpoznania konkretnych uczniów, konkretnych grup. Warto więc opierać edukację na programach autorskich, tworzonych przez konkretnych nauczycieli dla konkretnych grup uczniów.
- *Trzeci poziom* indywidualizacji może odbywać się w obrębie klasy, a więc grupy uczniów – chodzi o taki dobór treści, metod, form pracy, które sprawdzają się w dużej grupie uczniów, a równocześnie docierają do każdego ucznia i każdego z osobna będą kształtować. Należy zrezygnować z metod mało twórczych, opartych na pozornym dialogu nauczyciel – klasa, które nie rozwijają, a pozwalają dużej grupie uczniów „przetrwać do dzwonka”.

- *Ostatnim poziomem* indywidualizacji jest bezpośrednia praca nauczyciela z uczniem. Tutaj odpowiedzialność za nauczanie zindywidualizowane oraz ciężar działań z nim związanych powinien spadać na poziom trzeci – indywidualizację w grupie. Grupa natomiast jest świetnym poligonem działań, w którym każdy poprzez indywidualny wkład wnosi określoną wiedzę, emocje, pomysły. Patrząc na własne doświadczenia, zastanówmy się: kiedy szybciej i efektywniej uczymy się - w zaciszu czytelni czy w grupie poprzez różnicowanie zadań, podejmowanie konkretnych, różnorodnych przedsięwzięć. Nauczanie zindywidualizowane wymaga jednak precyzyjnej, przemyślanej pracy nauczyciela, dopasowania i zróżnicowania zadań, by odpowiadały każdemu uczniowi z osobna zgodnie z rozpoznaniem.

Repertuar elementów procesu kształcenia – sposoby indywidualizacji

Uporządkowując dotychczasowe rozważania warto przyjrzeć się:

- a) indywidualizacji celów,
- b) różnicowaniu treści,
- c) indywidualizacji tempa nauczania,
- d) indywidualnym preferencjom w zakresie stosowania strategii uczenia się,
- e) indywidualnemu doborowi metod, środków i form.

Ad. a) Indywidualizacja celów.

Wraz z określonymi możliwościami indywidualizacji kształcenia zaleca się przekazanie uczniom określonego zasobu wspólnych dla wszystkich wiadomości, umiejętności i nawyków, ukształtowanie podobnego światopoglądu i rozwinięcie niezbędnych sprawności intelektualnych. Mamy więc do czynienia z zakresem wiedzy i sprawności wspólnych do opanowania przez ogół uczących się oraz z zakresami wiedzy i umiejętności, które z założenia powinny być różnicowane ze względu na potrzeby społeczne i jednostkowe. Wspólne dla wszystkich cele ogólne nie oznaczają więc dążenia do pełnego unifikowania doświadczeń uczniów, ich wiedzy i umiejętności. Wprawdzie cele kształcenia ogólnego zamieszczone w programach kształcenia sformułowane są dla wszystkich biorących udział w procesie kształcenia, uwzględniają jednak możliwość zróżnicowania w obrębie ich realizacji.

Ad. b) Różnicowanie treści.

- *różnicowanie zakresu materiału* poprzez modyfikację planu nauczania. Oferta zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych, zajęcia dodatkowe dla uczniów pragnących rozwijać

swoje zdolności. Dla starszych uczniów jest to oferta zajęć obowiązkowych i fakultatywnych – będących listą zajęć do wyboru.

- *nauczanie wielopoziomowe* – różnicowanie treści i zadań dla poszczególnych grup uczniów w klasie, gdzie nauczyciel może w sposób bardziej elastyczny konstruować, modyfikować i dobrać zróżnicowane zadania dla poszczególnych grup. Popularną formą nauczania wielopoziomowego jest także tworzenie obok klas normalnych tzw. ciągów klas wyrównawczych dla uczniów słabszych.
- *różnicowanie organizacji materiału nauczania* – indywidualne preferencje uporządkowania treści. Grupowanie treści w systemy powiązanych merytorycznie i logicznie wiadomości, np. organizacja strukturalna, chronologiczna, funkcjonalna oraz przyczynowo-skutkowa. Działanie w obrębie własnej wybranej procedury organizowania treści znacznie skraca czas oraz podnosi efekty uczenia się.

Ad. c) Indywidualizacja tempa nauczania.

Umożliwienie uczniom zdobywania wiedzy i umiejętności zgodnie z ich własnym wewnętrznym zegarem. Adekwatnie zatem do swoich potencji i potrzeb uczniowie mogą pracować nie odczuwając przymusu czasu i presji grupy. Warunkiem zasady indywidualizacji tempa pracy jest elastyczna organizacja nauczania.

Ad. d) Indywidualne preferencje w zakresie stosowania strategii uczenia się.

Podstawą współczesnej dydaktyki jest teoria kształcenia wielostronnego. Zgodnie z nią wyróżnić można cztery podstawowe drogi (sposoby) uczenia się, które wynikają z trzech sfer poznawanie przez człowieka świata: sfery intelektualnej, emocjonalnej i praktycznej.

Poszczególne strategie nauczania- uczenia się:

- informacyjna (oparta na uczeniu się przez przyswajanie)
- problemowa (oparta na uczeniu się przez odkrywanie)
- emocjonalna (oparta na uczeniu się przez przeżywanie)
- operacyjna (oparta na uczeniu się przez działanie)

Teoria kształcenia wielostronnego zakłada harmonijne współdziałanie wszystkich obszarów aktywności człowieka. Mają się one wzajemnie przenikać, wspomagać i łączyć. W zależności jednak od celów, treści, a przede wszystkim od preferowanej przez ucznia drogi uczenia się proces kształcenia może mieć różną organizację. Można opracowywać optymalne modele wariantów lekcji zmieniając tok nauczania, typ zajęć, akcentując wybraną drogę nauczania – uczenia się.

Ad. e) Indywidualny dobór metod, środków i form.

Immamentną częścią strategii kształcenia jest dobór **metod** nauczania. Oparcie procesu kształcenia na preferowanym przez jednostkę typie uczenia się, metodzie kompatybilnej do dominującej sfery aktywności, a zatem uwzględnianie cech osoby uczącej się, stwarza optymalne warunki dla przebiegu tego procesu.

Różnicowanie **środków** kształcenia w indywidualnym odbiorze informacji jest związane z preferowaniem przez różnych ludzi odmiennych kanałów percepcji. Efektywność uczenia się znacząco podnosi adekwatna „sensoryczność” działań dydaktycznych. Osoby o dominującej pamięci wzrokowej, preferują wizualne sposoby poznawania nowych treści, poprzez modele, schematy, wykresy, ilustracje. Tzw. słuchowcy uwielbiają dialogi, rozmowy, słuchają długich opowieści, opisów przyrody, poruszają ustami, czytają po „cichu”, lubią słuchać muzyki. Kinestetycy lubią się uczyć poprzez wykonywanie i bezpośrednio zaangażowanie, lubią czuć emocje, ruch, zapachy, smaki. Odpowiedni dobór pomocy naukowych pomaga „zaatakować” wybrany kanał odbioru informacji, przez co zwiększa się efektywność zapamiętywania.

Dopełniającym obszarem różnicowania dla strategii, metod i środków jest indywidualizacja **form** kształcenia. Podstawowe rodzaje organizacyjnych form pracy – praca jednostkowa, grupowa i zbiorowa należą do repertuaru możliwych rozwiązań stosowanych przy wyborze indywidualnej ścieżki edukacyjnej.

Forma jednostkowa pozwala w najwyższym stopniu indywidualizować proces edukacji, kształtuje indywidualną aktywność, przyzwyczajają do polegania głównie na sobie samym, wyrabia wiarę we własne możliwości, przygotowuje do skutecznego współdziałania z innymi, wdraża do samokształcenia, umożliwia doznawanie poczucia podmiotowości na stosunkowo wysokim poziomie.

Skuteczne spotkania nauczyciela z uczniem, grupą lub całą zbiorowością uczniowską wymagają od pedagoga autentycznego respektowania zasady indywidualizacji nakazującej dostosowanie m.in. czynności nauczyciela do rzeczywistych reakcji dzieci, do ich potrzeb, oczekiwań oraz możliwości poznawczych, sprawczych, i motywacyjnych. Możliwości te mogą odbiegać znacznie w dół lub w górę, od standardów ustalonych dla danego rocznika. Nauczyciel musi orientować się na dziecko i jego problemy, widzieć konkretnego ucznia w danym wieku i określonym środowisku, dysponującego kondycją psychofizyczną w danym dniu i związaną z nią sprawnością intelektualną.

Zasada indywidualizacji i uspołecznienia

Interes społeczny z indywidualnym łączy znana w dydaktyce zasada indywidualizacji i uspołecznienia, gdzie z jednej strony uwzględniane są indywidualne możliwości ucznia, z drugiej strony współpraca i współdziałanie wszystkich uczniów w klasie. Najbardziej widoczne stosowanie tej zasady można zauważyć w zajęciach prowadzonych w małych grupach. Tak zorganizowany proces kształcenia spełnia szereg funkcji dydaktycznych. Najważniejsze z nich to:

- funkcja motywacyjna (uczeń ma świadomość współpracy i nie może pozostać bezczynnym),
- funkcja aktywizująca (uczeń nie może pozostawać biernym uczestnikiem zajęć),
- funkcja kontrolna (praca ucznia jest natychmiast poddawana ocenie grupy),
- funkcja wychowawcza (uczeń uczestniczy w podejmowaniu decyzji).

Można zatem powiedzieć, iż proces kształcenia, w którym stosuje się harmonijnie pracę indywidualną, zbiorową i grupową, sprzyja uspołecznieniu. Respektowane jest wtedy dobro zarówno osoby jak i społeczne. Zatem podstawowym zadaniem nauczyciela jest przebudowa struktury procesu dydaktycznego w taki sposób, by w ramach tych samych treści, tego samego zagadnienia tematycznego, można było wykorzystać różne zakresy treści w odniesieniu do poszczególnych uczniów lub przynajmniej do trzech ich podstawowych grup, tj. do uczniów najzdolniejszych, przeciętnych i najsłabszych.

Zróżnicowane podejście do uczniów w toku nauczania

Poniżej podane zostaną konkretne wskazówki w zakresie wykorzystania niektórych form i technik nauczania służących indywidualizacji, które bez większych nakładów finansowych i organizacyjnych mogą być wykorzystane w polskiej szkole, uwzględniając trzy grupy uczniów - najzdolniejszych, przeciętnych i najsłabszych.

Dzieci zdolne szybko się nudzą przy wykonywaniu tych samych, rutynowych czynności, jakimi często jawią się szkolne zadania. Wspieranie rozwoju dziecka zdolnego, polega na poszerzaniu i wzbogacaniu programu szkolnego oraz indywidualizacji wymagań. Celem indywidualizacji pracy ucznia zdolnego jest rozwój talentu, poprzez wykorzystanie jego cech charakterystycznych, zamiłowań i chęci do samorozwoju. Sposoby indywidualizowania pracy z uczniem mają za zadanie stawianie mu bogatszych celów kształcenia. Powinny one określać zmiany, zachodzące w wiadomościach, umiejętnościach i wartościach ucznia. Nauczyciel może realizować pracę z uczniem zdolnym poprzez:

- wzbogacanie materiału programowego o nowe elementy, tak, by stawał on opór intelektualny, lecz możliwy do pokonania przez ucznia i by pokonanie tego oporu sprawiło uczniowi satysfakcję,
- indywidualny program nauczania w zakresie jednego przedmiotu lub kilku przedmiotów pokrewnych,
- umieszczenie ucznia w klasie programowo wyższej - tzw. podwójna promocja, czyli „przeskakiwanie” jednej klasy,
- zachęcanie do udziału w olimpiadach, konkursach, turniejach i kołach zainteresowań,
- przydzielanie roli asystenta nauczyciela w czasie lekcji, roli eksperta w danej dziedzinie wiedzy,
- zachęcanie do samodzielnego wykonywania pomocy dydaktycznych,
- umożliwianie nawiązywania kontaktu z instytucjami kulturalno-oświatowymi, czy uczniami z innych szkół, miast ale o podobnym zasobie wiedzy, zainteresowaniach.

Praca z każdym uczniem o przeciętnych wynikach w nauce powinna uwzględniać zalecenia omówione w poprzednich podrozdziałach artykułu, jednakże warto zaakcentować następujące propozycje:

- personalizacja treści nauczania, tzn. maksymalne powiązanie treści programowych z tym co uczniów rzeczywiście dotyczy i interesuje (poprzez wykorzystanie pozapodręcznikowych źródeł informacji, korelacji międzyprzedmiotowej, wiadomości realioznawczych, pozaszkolnych zainteresowań ucznia oraz rzeczywistości, w której uczeń najchętniej funkcjonuje;
- praca w grupach - jej główna zaleta polega na tym, że umożliwia ona jednoczesną aktywizację całej klasy oraz przybliża do warunków realnej komunikacji językowej. Ponadto pozwala ona zaktywizować uczniów słabych i dać im poczucie sukcesu (ocenia się pracę poszczególnych grup, a nie uczniów). Obecność w grupie uczniów lepszych i słabszych przyczynia się do równania poziomu w górę;
- praca w parach - charakteryzująca się znacznym podobieństwem do pracy w grupach, jednak ze względu na mniejsze wymagania organizacyjne i logistyczne cieszy się większą popularnością wśród nauczycieli;
- zadania indywidualne - mogą przybrać formę ustnych poleceń lub pisemnej instrukcji (np. przygotowanie krótkiej wypowiedzi ustnej na podstawie przeczytanego tekstu);
- różnicowanie zadań domowych – co może być dla ucznia czynnikiem wysoce motywującym, pod warunkiem, że nie są to typowe ćwiczenia wdrażające z podręcznika.

Ćwiczenia zadawane do domu powinny mieć charakter twórczy, zindywidualizowany pod względem treści, formy i stopnia trudności, (np. wypracowania, opowiadania, redagowanie ogłoszeń prasowych, przepisów kulinarnych, prognozy pogody, układanie horoskopu, hasła reklamowego, wybranie najciekawszych programów telewizyjnych i uzasadnienie swego wyboru, itp.);

- indywidualne zalecenia wyrównawcze, które każdorazowo są dostosowane do rodzaju ewentualnie ujawnianych braków, albo też przez powtarzanie z uczniami słabo opanowanych partii materiału.

W realizacji programu pracy z **uczniem słabym** olbrzymią rolę odgrywa nauczyciel, to kim jest i co sobą reprezentuje. Nauczyciel pragnący i mogący pomóc uczniowi z niepowodzeniami edukacyjnymi, to osoba, która:

- sprawia, że nauka może być również przyjemnością i potrafi stworzyć luźną, nieformalną (ale nie dezorganizującą) atmosferę na lekcji,
- zna potrzeby każdego ucznia oraz wierzy w możliwość osiągnięcia sukcesu przez każdego z nich,
- docenia odmienne zdanie uczniów i zachęca do samodzielnego, krytycznego i twórczego myślenia,
- odnosi się z szacunkiem do starań i wkładu pracy każdego ucznia,
- nagradza i często chwali, nawet za najdrobniejsze osiągnięcia,
- dostosowuje metody nauczania do stylów pracy uczniów,
- omawia niewielkie partie materiału i o mniejszym stopniu trudności,
- pozostawia więcej czasu na utrwalenie treści trudnych, stosując wolniejsze tempo pracy,
- podaje polecenia w prostszej formie, unika trudnych, czy bardzo abstrakcyjnych pojęć,
- często odwołuje się do konkretnego przykładu, stosując zasadę poglądowości,
- w miarę możliwości odrębnie instruuje i wydaje konkretne polecenia,
- zadaje do domu tyle, ile dziecko jest w stanie wykonać samodzielnie,
- szeroko stosuje w swojej pracy różnorodne środki multimedialne,
- chce zaciekawić uczniów i rozwija ich zainteresowania,
- oczekuje od uczniów tego, co w nich najlepsze i mówi im o tym,
- dba, aby poziom motywacji uczniów nie był ani zbyt niski, ani zbyt wysoki,
- większą uwagę przywiązuje do pozytywów niż negatywów,

- zachęca do odnoszenia sukcesów,
- nigdy nie obraża i nie poniża ucznia,
- potrafi utrzymywać dyscyplinę i porządek,
- jest konsekwentny.

Konkluzje

Przedstawione możliwości indywidualizacji pracy z uczniem stanowią opozycję dla szkoły hołdującej ideologii transmisji kulturowej, w której panuje sztywny system klasowo-lekcyjny. Współczesne szkoły powinny proponować swoim uczniom elastyczne podejście do jakości i form kształcenia.

Indywidualizacja nauczania jest jednym z najskuteczniejszych sposobów podnoszenia i podtrzymywania motywacji uczniowskiej, w szczególności tej najbardziej pożądanej, tzn. wewnętrznej. Nawet w przypadku skromnego zaplecza współczesnej szkoły, przy odrobinie pomysłowości i inicjatywy ze strony nauczyciela jest możliwa do realizacji. Przyczynia się do wzrostu autorytetu nauczyciela wśród uczniów, ma wiele korzyści natury dydaktycznej i wychowawczej.

Nauczyciele, którzy stwarzają organizacyjne ramy dla wspierania indywidualnej drogi rozwoju, zgodnej z przewidywanymi stadiami rozwojowymi, pozwalają dziecku na indywidualne uaktualnianie i rozwój własnego potencjału w warunkach szkolnych.

Bibliografia:

- Kruszewski K., *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Warszawa, PWN, 2004.
- Kuligowska K., *Problemy indywidualizacji nauczania*, Warszawa 1975.
- Michońska-Stadnik A., *Strategie uczenia się i autonomia ucznia w warunkach szkolnych*; Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1996.
- Lewowicki T., *Indywidualizacja kształcenia. Dydaktyka różnicowa*, Warszawa 1977.
- Sajdak A., *Indywidualizacja w nauczaniu* [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. T.2, G-L*, red. Ewa Różycka, Warszawa, 2003.